

A nevetés problémáját, amely mindenütt azonos eredetű és ugyanakkor tulajdonképpen jelentőségű, már *Cicero* felismerte, ám azon nyomban el is vetette, mint megoldhatatlan problémát (*De Oratore*. II. 58.). A nevetés pszichológiai magyarázatának általam ismert legrégebbi kísérletét *Hutcheson* könyvében találjuk (*Introduction into Moral Philosophy*. I. könyv, I. fejezet, 14. §.). – Egy valamivel későbbi, névtelen írás (*Traité des causes physiques et morales du rire*. 1768) mint e tárgykörre való figyelem ráirányítás, nem minden érdem nélküli. *Platner* a maga

Arthur Schopenhauer 75

A NEVETSÉGES ELMÉLETÉRŐL

A világ mint akarat
és képzet, II. kötet

(Részletek a 8. Fejezetből¹)

Antropológiájában (894. §) gyűjtötte össze – *Home*-tól *Kantig* – azon filozófusok véleményét, akik megpróbálták magyarázatot adni erre az emberi természetre sajátképpen jellemző jelenségre. Az elméletek, amelyeket *Kant* és *Jean Paul* alkotott a nevetségesről, ismertek. Azt, hogy mennyire helytelenek, fölösleges bizonygatni, mivel bárki, aki ezekre próbálja visszavezetni a nevetséges konkrét eseteit, az esetek túlnyomó részében rögtön meggyőződik arról, hogy tarthatlanok.

Az első kötetben kifejtett magyarázatom szerint a nevetséges eredete mindig valamilyen tárgy paradox és éppen ezért váratlan alárendelése egy – az ő vonatkozásában egyébként heterogén – fogalom alá; s a nevetést ezért mindig ama inkongruencia hirtelen észrevévése váltja ki, amely egy ilyen fogalom, valamint az általa elgondolt reális tárgy, tehát az absztrakt és a szemléletes között áll fenn. S minél nagyobbak és váratlanabbnak bizonyul az inkongruencia a nevető személy felfogásában, annál hevesebben tör ki belőle a nevetés. Ennélfogva minden olyan esetben, amely nevetést vált ki, mindig kimutathatónak kell lennie egy fogalomnak és valamilyen egységnek, vagyis olyan dolognak vagy folyamatnak, mely alárendelhető ugyan ama fogalomnak, és ennélfogva elgondolható általa, ámde egy másik, meghatározó vonatkozásban egyáltalán nem tartozik alá, hanem épp szembeütően különbözik mindattól, amit egyébként e fogalom által gondolunk el. S amikor valamely szemléletesen reális dolog helyett egy, a magasabb rendű vagy nem fogalomnak alárendelt fajfogalom tűnik fel, ahogy ez főleg a tréfás szólások esetében történik meg gyakorta, a nevetést az váltja ki, hogy a fantázia mindezt beteljesíti; lehetővé teszi ugyanis, hogy a reális dolog helyébe egy szemléleti reprezentáns kerüljön, és aztán így válik

valóságossá a konfliktus az elgondolt és a szemlélt között. Sőt, ha valóban meg akarjuk ismerni a helyzetet *explicité*, akkor minden nevetséges dolgot visszavezethetünk egy – az első alakzat formájában megjelenő – szillogizmusra, mégpedig egy vitathatatlan *maior*, valamint egy váratlan, bizonyos mértékig csak furfanggal érvényesíthető *minor* tétellel; ezen összekapcsolás következtében a levonható konklúzióban áll elő a nevetségesség.

76 Az első kötet írása során fölöslegesnek tartottam, hogy az említett elméletet példákkal is megvilágítsam, mivel ilyen példát maga is könnyen talál mindenki, amennyiben egy kicsit is elgondolkodik az emlékezetébe idézett nevetséges eseteken. Mindazonáltal, hogy támasztékot adjak azon szellemileg rest olvasóknak, akik viszont végig passzív állapotban kívánnak maradni, hajlandó vagyok ezúttal belemenni ilyesmibe. E harmadik kiadásban hajlandó vagyok még arra is, hogy szaporítsam és halmozzam a példákat, hogy ily módon vitathatatlaná váljék: oly sok terméketlen korábbi próbálkozás után a nevetséges igazi elmélete végre nyugvópontra jutott, s így végérvényesen megoldódott a már Cicero által felvetett, ám a megoldást illetően egyúttal fel is adott probléma. –

Ha meggondoljuk, hogy egy szöghöz két, egymással találkozó egyenes vonalra van szükség, amelyek, ha meghosszabbítjuk őket, metszik egymást, a tangens viszont csak egyetlen ponton érinti a kört, e ponton azonban tulajdonképpen párhuzamosan fut vele, és ha ennek megfelelően pontosan emlékszünk valamely körvonal, valamint egy tangens között bezárt szög lehetetlenségét állító absztrakt meggyőződésre, miközben a papíron szemmel láthatólag mégis ott van előttünk egy ilyen szög – nos, akkor mindez könnyen mosolyt csal az ajkunkra. A nevetségesség hatásfoka ebben az esetben persze rendkívül alacsony szintű; ugyanakkor épp ennek révén tűnik fel különös világossággal a nevetségesség eredete, amennyiben az elgondolt és a szemlélt inkongruenciájából indulunk ki. – S attól függően, hogy ilyesfajta inkongruencia felfedezése esetén a reálisból, vagyis a szemléletesből megyünk-e át a fogalomba, avagy épp fordítva, a fogalomból a reálisba, lesz az ily módon létrejövő nevetséges tréfás szólás vagy értelmetlenség talán a legmagasabb szinten, s még inkább a gyakorlatban bolondság; oly módon, ahogyan ez a szövegben kifejtésre került. S hogy most lássunk néhány példát az első esetre, vagyis a viccre, először egy jól ismert anekdotát kívánok felhozni arról a gascogne-i emberről, akit a király kinevetett, amikor a kemény téli hidegben könnyű nyári ruházatban látta. Ő erre reagálva a királynak a következőket mondta: „Ha fenséged is azt öltötte volna fel, amit én vettem magamra, akkor bizony nagyon melegnek találná”, arra a kérdésre pedig, hogy mit is vett fel, így felelt: „Az egész ruhatáram”. – Ezen utolsó fogalom kapcsán persze éppúgy lehet gondolni a király beláthatatlanul gazdag ruhatárára, mint amiképp

a szegény ördög egyetlen nyári kabátkájára, ez utóbbinak a látványa a didergő testen viszont igencsak inkongruensnek tűnik a jelzett fogalommal. – Egy párizsi színház közönsége meg egyszer azzal a követeléssel állt elő, hogy a *Marseillaise*-t játsszák nekik, és amikor ez nem történt meg, az emberek óriási kiabálásban törtek ki, zajongtak; ezért aztán végül is a 77 színpadra kijött egy rendőrbiztos, egyenruhában volt, és így szólt: tilos a színházban mást előadni, mint ami a színlapon szerepel. Hát erre aztán bekiáltott egy hang: *Et vous, Monsieur, êtes-vous aussi sur l’affiche?*² – a bekiabálás nyomán egyöntetű nevetés tört ki. Merthogy itt közvetlenül világos és magától értetődő, hogy heterogén elemek rendelődtek egymás alá. – Az alábbi epigramma:

*Bav ist der treue Hirt, von dem die Bibel sprach:
Wenn seine Heerde schläft, bleibt er allein noch wach.*³

az alvó nyáját éberen őrző pásztor fogalma alá rendeli ama unalmas prédikátort is, aki elaltatja az egész gyülekezetet, és aztán úgy papol tovább, hogy már senki sem hallja. – Hasonló ehhez egy orvos számára készült sírfelirat is, amelyen ez olvasható: „Itt nyugszik ő, ki hasonlatos a hőshöz, és az általa megöltek körötte fekszenek mind”; nos, a hős esetében mindenképp tiszteletre méltó, hogy: az „általá megöltek körében nyugszik” – ám itt épp az az orvos rendelődik az említett fogalom alá, akinek kifejezetten az a feladata, hogy az életet fenntartsa. – A vicc nagyon gyakran egyetlen kifejezésből áll, és általa mindössze az a fogalom van megadva, amely alá a szóban forgó eset rendelhető, holott az az eset teljesen különbözik mindattól, ami egyébként a fogalom alá rendelve elgondolható. Így például a *Rómeó és Júliában* az eleven *Mercutio*, akít épp abban a pillanatban sebeztek halálra, így szól barátaihoz, akik azt ígérik neki, hogy másnap majd meglátogatják: „Ask for me tomorrow, and you shall find me a *grave man*”;⁴ itt a halott ember esete rendelődik alá a komoly ember fogalmának. Az angolban ehhez még kötődik az a szójáték is, hogy az említett kifejezés: „a *grave man*” egyszerre jelenti a komoly embert, valamint a sírba szállót. – Ehhez hasonlít az Unzelmann színésről keringő, ismert anekdota is, mely így szól: miután a Berlińi Színházban szigorúan megtiltottak minden improvizációt, a színésznek lóháton kellett megjelennie a színpadon; ám épp abban a pillanatban, amikor a proscéniumhoz ért, a ló odapotyogtatott a színpadra; már ezt látva nevetésben tört ki a közönség, ám a nevetés még erősebbé vált, amikor Unzelmann e szavakat intézte a lóhoz: „Hát te meg mit csinálsz? Nem tudod, hogy nálunk tilos az improvizálás?” Itt nagyon világosan kitűnik, hogy az, ami történik, heterogén módon rendelődik alá az általánosabb fogalomnak, és innen van, hogy

a vicc nagyon találó, a nevetségesség által elért hatás pedig kifejezetten erős. [...]

– Teljes mértékben a most szóban forgó típushoz tartozik az az eset, amikor *Saphir* – abban a tollharcban, amelyet Angeli színész ellen folytatott – úgy jellemzi a színészt, mint a „szellemben és testben egyaránt nagy Angelit”; a színész városszerte ismert apró termete okán így aztán szemléletesen jelenik meg éppen a „nagy” fogalma alá rendelve a szokatlanul kicsiny. – S az is ide sorolható, amikor az említett *Saphir* az új opera áriáit „régijó ismerős”-nek nevezi, vagyis egy olyan fogalom alá, mely más esetekben ajánlásként szolgál, itt épp a kifogásolható minőséget rendeli. – S ugyanez lenne a helyzet akkor is, ha egy dámáról, aki ajándékokhoz méri a maga kegyeit, azt állítanánk, hogy ő aztán képes egyesíteni a *utile*t a *dulcival*;⁵ hiszen ily módon ama szabály fogalma alá, amelyet Horatius ajánlásra érdemesnek esztétikai szempontból minősített, a morálisan közönségest rendeljük.

– Épp így áll a dolog abban az esetben is, ha egy bordélyházat alkalmasint úgy határozunk meg, mint a „csendes örömök szerény hajlékát”. – A jó társaság pedig – amely abból a célból, hogy kellőképpen fád legyen, s ennek érdekében száműzött minden határozott megnyilvánulást és ennélfogva minden erős kifejezést is –, abban az esetben, ha valamilyen megbotránczó vagy illetlen dolgot kell jellemeznie, úgy segít magán többnyire, hogy a megjelenítéshez általános fogalmakat használ tompítás céljából: ily módon azonban e fogalmak alá többé-kevésbé heterogén elemeket rendel, s ennek megfelelően jön létre a nevetségés hatás. Idetartozik a fenti *utile dulci* szópárosítás is; további ehhez hasonló fordulatok még a következők: „kellemetlenségei voltak a bálon” – mondják, amikor valakit megvertek vagy kipenderítettek onnan; „túl sokat áldozott a jó oltárán” – mondják, ha valaki berúgott; „a hölgynek bizonyára gyenge pillanatai voltak” – állítják akkor, amikor felszarvazta férjét stb.

Hasonlóképp idetartoznak a kétértelműségek, vagyis azon fogalmak, amelyek önmagukban és önmagukért valóan nem tartalmaznak ugyan semmiféle illetlenséget, ámde, ha a konkrét esetet rendeljük alájuk, már illetlen elképzeléshez vezetnek. Társaságban ezek igen gyakoriak. A következőeszen végigvitt és nagyszerű kétértelműség egyik tökéletes példája a shenstone-i *békebíró* feledhetetlen sírfelirata, mely a maga fellengzős, lapidáris stílusában látszólag nemes és emelkedett dolgokról beszél, eközben azonban valami egészen más rendelhető minden egyes fogalma alá. Mindez azonban csak a legutolsó szónál derül ki, mely váratlanul és mintegy az egész szöveg jelentésének kulcsaként lép elénk; ekkor az olvasó harsány nevetésben tör ki, hiszen rájön arra, hogy mindvégig csupán egy vaskosan trágár kétértelműséget olvasott. Jól fészült korunkban már e sírfelirat közzététele vagy akárcsak fordítása is teljesen megengedhetetlen volna; a szöveg megtalálható egyébként

Shenstone *Költői műveiben* a *Felirat* címszó alatt. A kétértelműségek olykor puszta szójátékba mennek át, ez utóbbiról azonban már minden szükségeset elmondtunk a szövegben.

Persze akár szándékunk ellenére is létrejöhet a minden nevetségesnek alapjául szolgáló alárendelő összekapcsolás abban az esetben, ha egy, valamely szempontból heterogén elemet egy máskülönben helyénvaló fogalom alá sorolunk; erre volt példa az az eset, amikor az észak-amerikai szabad négerek egyike, egy azok közül, akik azon fáradoznak, hogy a fehéreket utánozzák minden apróságban, nemrégén sírfeliratot készített elhunyt gyermekének. A felirat kezdő szavai ezek: „Te kedves, korán derékba tört liliomszál...” – Viszont amikor valamely reális és szemléletes dolgot otromba szándékkal épp ellentétének fogalma alá sorolunk be, nos, akkor keletkezik a lapos, közönséges irónia. Így például amikor szakadó esőben ilyesmit mondunk: „no, mily kellemes idő van ma”; vagy ha egy csúf menyasszonyról így vélekedünk: „a vőlegény ritka szép kincset talált magának”; – egy csirkefogóról pedig azt állítjuk, „ez a talpig becsületes ember” stb.

Azonban ilyesmi csupán a gyermekekből és műveletlen emberekből vált ki nevetést, mégpedig azért, mert itt az inkongruencia az elgondolt és a szemlélt között teljes mértékű. Ugyanakkor a nevetséges alapsajátossága, az inkongruencia éppen e vonatkozásban, a nevetséges létrehozásának eme otromba túlhajtása során tárul különös világossággal eléink. – A nevetséges eme válfaja az egyértelmű szándékoltóság túlhajtása miatt másrészt meg némileg rokonságban áll a *paródiával*. Ez ugyanis úgy jár el, hogy valamely komoly költemény vagy dráma eseményeit, szavait becsempészi alantas személyek, avagy kicsinyes indítékok és cselekedetek közé. S ily módon aztán az általa ábrázolt lapos realitásokat a témához tartozó magasrendű fogalmaknak rendeli alá, vagyis olyan fogalmak alá, amelyekhez csak bizonyos vonatkozásban lenne szabad illeszkedniük, miközben egyébként e realitások velük nagyon is összeegyeztethetetlenek; így aztán meglehetősen szembeszökően tárul eléink a szemlélt és az elgondolt között megmutatkozó ellentét. Ismert példáknak itt sem vagyunk szűkében: ezért most csak egyetlen példát hozok fel közülük, mégpedig *Carlo Gozzin*ak *Zobeide* című darabjából (IV. felv. 3. szín), ahol ő Ariosto híres stanzáját (*Orl. fur. I, 22 ongranbontà de cavalieriantichi* stb.⁶ szó szerint két olyan bohóc szájába adja, akik épp előtte páholták el egymást, és kimerülve ettől immár békésen megpihennek egymás mellett. – Ilyesfajta és Németországban egyébként rendkívül kedvelt eljárás az, amikor komoly hangvételű, legfőképp schilleri verssorokat triviális esetekre vonatkoztatnak; a heterogén elem általános fogalom alá rendeléséről van szó itt nyilvánvalóan, a vers tárgya meg az általános fogalom. Például

ha valaki igazán jellegzetes csínytevést követ el, ritkán fordul elő, hogy ne lenne ott valaki, aki így szól: „Megismerni erről a fajtáját!” Azonban igencsak eredeti volt az is, ráadásul még nagyon vicces is, amikor egy férfi egy frissen egybekelt fiatal házaspárhoz, melynek női fele tetszést keltett benne, 80 Schiller egyik balladájának, a *Die Bürgschaft* címűnek a zárószavait intézte (nem tudni, milyen hangosan):

*Ich sei, erlaubt mir die Bitte,
In eurem Bunde der Dritte.*⁷

A nevetséges mint hatás itt azért erős és elkerülhetetlenül bekövetkező, mert a férfi azon fogalmak alá, melyek révén számunkra Schiller még egy morálisan nemes viszonyulást vél felkínálni, már egy tiltott és erkölcstelen viszonyulást rendel, mégpedig adekvát módon és változtatás nélkül, akként elgondolva. – A vicc valamennyi, itt felhozott példája esetében azt látjuk, hogy egy fogalomnak vagy egyáltalában véve valamely elvont gondolatnak olyan reális dolgot rendelünk alá, mégpedig vagy közvetlenül, vagy a szűkebb fogalom révén, amely szigorúan véve alá tartozik ugyan, ámde mégis mérhetetlenül különbözik a gondolat tulajdonképpeni és eredeti szándékától és irányától. Ennek megfelelően a vicc mint szellemi képesség egészen egyszerűen annak könnyed kivitelezhetőségén alapszik, hogy bármely tárgyhoz lehet találni olyan fogalmat, amelynek alárendelve kétségtelen, hogy elgondolható, ámde abban az esetben igencsak heterogénnek bizonyul az összes többi odatartozó tárgyhoz viszonyítva.

Mint már említettük, a nevetséges másik válfaja fordított irányban mozdul el, mégpedig az elvont fogalomtól az általa elgondolt reális, tehát a szemléleti dolog felé; eközben azonban kiviláglik valamilyen, a fogalommal kapcsolatos inkongruencia, amelyet azt megelőzően figyelmen kívül hagytak; így aztán ebből végső soron valamilyen értelmetlenség, *in praxi* habókos cselekedet sül ki. S mivel a színdarab megköveteli a cselekvést, a nevetséges e válfaja lényegi eleme a komédiának. Erre alapoz *Voltaire* megjegyzése: „*J'ai cru remarquer aux spectacles qu'il ne s'élève presque jamais de ces éclats de rire universels, qu'à l'occasion d'une méprise.*”⁸ (*Préface de l'enfant prodigue.*) A nevetséges e válfajának példáiként szolgálhatnak a soron következő esetek. Egyszer, amikor valaki úgy nyilatkozott, hogy ő egyedül szeret sétálni, egy osztrák ember e szavakat intézte hozzá: „Ah, ön szívesen sétál egyedül: nos, én is így vagyok ezzel; mehetünk tehát együtt.” Az osztrák abból a fogalomból kiindulva vont le a következtetést, hogy „valamely örömet, amelyet mindketten kedvelnek, élvezhetnek együtt is”, e fogalomnak itt viszont éppen azt az esetet rendelte alá, amely az együttlétet kizárja. [...]

További példaként felhozható még Don Quijote cselekedeteinek többsége; a számára vizionálódó és az ezekhez képest nagyon heterogén valóságok, mint amilyen pl. a gályarabok megszabadítása abból a célból, hogy ily módon védelemre leljenek az elnyomottak; e tettek ugyanis alárendelődnek a lovagregényekből merített fogalmaknak. S tulajdonképpen 81 idetartozik az összes Münchhausen-történet is; ezek viszont nem végrehajtott hóbortos cselekedetek, hanem olyan lehetetlenségek, amelyek kapcsán becsapják a hallgatót; azt a látszatot keltik benne ugyanis, mintha valóban megtörténtek volna. A tényt mindig úgy tálalják, hogy az, amennyiben csupán *in abstracto* – és ezért komparatív *a priori* – gondolják el, lehetségesnek és hihetőnek tűnik; amint azonban leszállunk az egyedi eset – tehát az *a posteriori* – szemléletének szintjére, kitetszik a dolog lehetetlensége, sőt a feltevés abszurditása is; a szemlélt és az elgondolt közt meglévő, szembeszökő inkongruencia pedig nevetésre készítet. Így például az, amikor a postakürtbe belefagyott dallamok felengednek a meleg szobában; vagy amikor Münchhausen leesett kését dermesztő fagyban, egy fán ülve, vizeletének megfagyott vízszugara révén emeli a magasba stb. Ugyanebbe a típusba tartozik a két oroszlánról szóló történet is: az oroszlánok a köztük lévő a válaszfalat éjszaka áttörték, majd dühükben felfalták egymást, úgyhogy másnap reggel már csak a farkukat találták ott.

Vannak még olyan esetei is a nevetségesnek, amikor a fogalmat, amely alá a szemléletit rendelték, nem kell még csak kimondani vagy sejtetni sem, mivel a gondolatok asszociációja révén az magától tudatosul. Egy *Garrick* nevű színész azért kezdett hahotázni egy tragédia előadásának közepén, mert egy mészáros, aki a nézőter elején állt, hogy letörölje az izzadságát, parókáját ideiglenesen rátette nagytestű kutyájára, aki mellette mellső mancsaival épp a nézőter korlátjára támaszkodott; a nevetést *Garrick*ból az váltotta ki, hogy ő egy néző fogalmát kapcsolta hozzá a látottakhoz, ez volt a kiindulópontja. Pontosan ezen alapul az is, hogy egyes állati külsők, mint amilyen a majmok, kenguruk, nyülegerek és más hasonló állatok megjelenése, számunkra olykor nevetségesnek tűnnek, hiszen egyes bennük meglévő, az emberre emlékeztető vonások arra készítetnek minket, hogy besoroljuk őket az emberi alkat fogalma alá; és később aztán ebből kiindulva figyelünk fel az ember és a köztük levő inkongruenciára.

Mármost azok a fogalmak, amelyek szembeszökően inkongruensek a szemlélettel, nevetésre készítetnek minket vagy másvalakit érintően, vagy saját magunk kapcsán. Az első esetben máson nevetünk; a másodikban meg többnyire valamilyen örvendetes vagy legalábbis mulattató meglepődést érzünk. A gyermekek és a faragatlan emberek ezért aztán az apróságokon, sőt

szerencsétlen véletlenül is nevetnek, amennyiben számukra az váratlan volt, s igazolja, hogy előzetes fogalmuk helytelen. – A nevetés rendszerint kellemes állapot; az az inkongruencia, amelyet az elgondoltnak a szemléleteshez, vagyis a valósághoz fűződő viszonyában észlelünk, örömet 82 ébreszt bennünk, szívesen adjuk át magunkat ama göcögős hullámzásnak, amelyet ez az észlelés vált ki belőlünk. Alapja pedig a következőkben rejlik. Ama hirtelen kirajzolódó ellentét során, amely a szemlélt és az elgondolt között jön létre, mindig a szemléletes az, ami kétséget kizáróan igaz; merthogy egyáltalán nincs tévedésnek kitéve, nincs szüksége semmiféle külsődleges igazolásra, önmagát jeleníti meg. Az elgondolttal való konfliktusa végső soron abból származik, hogy ez utóbbi a maga elvont fogalmaival nem tud leereszkedni a szemléletes végtelen sokféleségének, finom árnyalatainak szintjeire. S a szemléltő megismerés e győzelme a gondolkodás felett örömmel tölt el minket. Merthogy a szemlélés az eredendő, az állati természettől elválaszthatatlan megismerésmód, melyben jelenvalóvá válik mindaz, ami az akaratot közvetlen megelégedettséggel tölti el; ez a jelen, az élvezet és a vidámság közege: és ehhez semmiféle erőfeszítés nem szükséges. A gondolkodásra viszont épp ennek ellenkezője érvényes: a gondolkodás ugyanis a megismerés második hatványa, gyakorlása pedig folyvást megkövetel némi – a többnyire azonban jelentős – erőfeszítést; fogalmai meg igen gyakran szemben állnak közvetlen vágyaink kielégítésével, e fogalmak ugyanis a múlt, a jövő és a komolyság közegei, és e vonatkozásban félelmeink, bánataink és minden gondunk hordozóeszközei. Ezért kell hogy szórakoztatónak érezzük azt, amikor az ész, e szigorú, fáradhatatlan, túlterhelt udvarmestert egyszer végre azon kapják rajta, hogy elégtelen. S ebből következik az is, hogy a nevetés gesztusai nagyon közeli rokonságban állnak az öröm gesztusaival.

Ész, vagyis általános fogalmak híján az állat éppúgy képtelen a nevetésre, amiképp a beszédre. A nevetés ezért aztán az ember kiváltsága és jellemző sajátossága. Mindamellett, mellékesen legyen mondva, az ember egyetlen barátjának, a kutyának is van ezzel analóg és csak rá jellemző és jellegzetes aktusa, ez meg őt emeli az összes többi állat fölé: nevezetesen az olyannyira kifejező, jóindulatot megjelenítő, végtelenül őszinte farkcsóválás. Mennyire elüt ez a természettől fogva adott üdvözlési forma – mégpedig az ő javára – az emberek hajbókolásától és széles mosolyú udvariassági formulától! Merthogy megbízhatóságát tekintve, legalábbis a jelenre vonatkozóan, ezerszeresen túltesz azon az üdvözlési aktuson, melynek során bensőséges barátságukról és odaadásukról az emberek biztosítanak minket.

A nevetés és tréfa ellentettje a *komolyság*. Ezt ennél fogva az a tudat határozza meg, hogy a fogalom vagy gondolkodás és a szemléletes vagy realitás között tökéletes az egybehangzás és a kongruencia. A komoly ember meg van győződve arról, hogy a dolgokat úgy gondolja el, ahogyan azok

vannak, illetve hogy azok olyanok, ahogyan ő elgondolja. S épp ebből adódik az, hogy a mélységes komolyságból a nevetésbe való átmenetet különösen könnyen és apróságok révén elő lehet idézni; merthogy minél tökéletesebbnek tűnt korábban az – a komolyság által feltételezett – egybehangzóság, annál könnyebben semmisíti meg utána valamilyen csekély, 83 váratlanul napvilágra kerülő inkongruencia. S ezért van az is, hogy minél inkább képes valaki a teljes komolyságra, annál inkább képes szívből nevetni. Azok az emberek, akiknek nevetése állandóan affektált és erőszakolt, intellektuálisan és morálisan csekély értékűek; mint ahogy egyáltalában véve a nevetés módja és másfelől meg annak indítéka is fölöttébb jellemző az illető személyre. Tény az is, hogy a tréfálkozás számára a legkönnyebben hozzáférhető, mindenkor kéznél levő és még a legszimplább elme számára is hozzáférhető anyagot a nemi kapcsolatok szolgáltatják, erre bizonyíték az ilyen jellegű trágárságok gyakorisága; mindez azonban nem volna lehetséges abban az esetben, ha épp nem a legmélyebb komolyság képezné alapjukat.

Az pedig, hogy oly érzékenyen érint minket, ha mások nevetnek azon, amit teszünk vagy komolyan mondunk, azon alapszik, hogy nyilvánvalóvá válik: hatalmas inkongruencia van fogalmaink és az objektív realitás között. S ugyanezen okból kifolyólag sértő a „nevetséges” mint állítmány. – A tulajdonképpeni gúnykacaj ugyanis diadalmasan szembesíti a földbetiport ellenfelet azzal, hogy a fogalmak, amelyekhez oly hön ragaszkodik, mennyire inkongruensek ahhoz a valósághoz képest, amely épp az imént tárult fel számára. Önmagunkon való keserű nevetésünk akkor, amikor rémületesen tárulkozik fel számunkra az igazság, és ennek nyomán erősen rögzült elvárásaink csalártnak bizonyulnak, viszont annak eleven kifejeződése, hogy felfedeztük ama inkongruenciát, mely az adott pillanatban feltáruló valóság és gondolataink között áll fenn – gondolatainkhoz ugyanakkor többnyire az emberekre vagy a sorsba vetett ostoba bizalom miatt ragaszkodunk.

A tréfa viszont *szándékoltan* nevetséges: törekvés arra, hogy utat nyisson ama diszkrepanciának, amely valakinek a fogalmai, illetve a realitás között húzódik, mégpedig egyik vagy mindkét elem elmozdítása által; miközben ellentéte, a *komolyság* az említett két összetevő egymásnak való pontos megfelelését jelenti, legalábbis a törekvés szintjén. Ha azonban értjük is a komolyság mögött rejlő tréfát, nos, akkor jön létre az *irónia*: pl. amikor látszólagos komolysággal elfogadjuk másvalaki vélekedéseit, noha azok elmentésben állnak a miénkkel, és úgy teszünk, mintha egyetérténénk vele; ámde az, ami ebből kikerekedik majd, végül is elbizonytalanítja az illetőt, mind velünk kapcsolatban, mind nézetei kapcsán. Így viselkedett Szókratész Hippiásszal, Prótagorasszal, Gorgiásszal és más szofistákkal – s általában

véve nemegyszer a beszélgetőtársaival. – Mindezek alapján az iróniának a fordítottja a tréfa háttérében rejlő komolyság, ez pedig a *humor*. Ezt az irónia kettős kontrapunktjának nevezhetnénk. – Az olyasféle magyarázatok meg, melyek azt állítják, hogy „a humor a véges és a végtelen kölcsönös át-

84 hatása”, semmi mást nem fejeznek ki, mint azoknak a gondolkodásra való teljes képtelenségét, akik kedvüket lelik az efféle üres szóvirágokban. – Az *irónia* objektív, merthogy számol másokkal; a *humor* viszont szubjektív, merthogy legfőképp csupán magunk számára van. Ezért az irónia mesterművei az ókoriaknál lelhetőek fel, a humoréi viszont az újabbaknál. Közelebről nézve ugyanis a humor valamilyen szubjektív, ámde komoly és emelkedett hangulaton alapszik, s akarattalanul kerül konfliktusba egy hozzá képest rendkívül heterogén, alantas külvilággal, amelyet nem képes kikerülni sem, ámde nem képes az önfeladásra sem; éppen ezért, hogy közvetítsen, megkísérli saját nézetét és ama külvilágot ugyanazon fogalmakkal elgondolni; ezek ily módon aztán kettős, hol az egyik, hol meg a másik oldalon megmutatkozó inkongruenciát mutatnak az általuk elgondolt realitással; s ezáltal jön létre az a benyomás, amelyet a szándékosan előidézett nevetséges hoz létre, vagyis a tréfa, mely mögött mindamelllett a legmélyebb komolyság rejlik és sejlik fel. Az irónia komoly gesztussal kezdődik, és nevetéssel végződik, a humor esetében ennek épp ellenkezője történik. Példaként felhozható Mercutio fentebb már idézett megnyilvánulása. S ugyanez történik a *Hamletben*: *Polonius*: „Fönséges úr, én legalázatosabb búcsút veszek fönségedtől. *Hamlet*: Semmit se vehet tőlem, uram, amitől oly örömet megválnék; kivéve az életem, az életem, az életem.”⁹ Aztán, a némajáték udvari előadása előtt *Hamlet* ezt mondja *Opheliának*: „Ki tehet arról, ha jó kedve van; hisz látja, mily vidor az anyám is, pedig az apám most halt meg, csak két órája. *Ophelia*: Dehogy: kétszer két hónapja is van már, fönség. *Hamlet*: Oly régen? Gyászolja hát az ördög! Én coboly köntöst csináltatok.”¹⁰ – Továbbá *Jean Paul Titán* című darabjában is, amidőn a búskomorra vált és magán töprengő *Schoppe*, miközben a kezét vizsgálgatja gyakorta, ezt mondja magának: „Itt ül egy úr testi mivoltában, én pedig őbenne: de ki ő?” – Heinrich Heine valódi humoristának bizonyul *Romancero* című művében: minden tréfa és bolondozás mögött kitészik ama mély komolyság, mely szégyell leplezetlenül előlépni. – Eszerint a humor különös fajta *hangulaton* (*Laune*, valószínűleg a *Lunából* ered) alapszik; e fogalom kapcsán meg, annak valamennyi módosulásában, a szubjektívnek az objektív fölötti döntő túlsúlyára gondolunk, amikor a külvilágot ragadjuk meg. Valamely komikus, sőt éppenséggel bohókás jelenet költői vagy művészi ábrázolása, melynek rejtett háttéréből mégis valamilyen komoly gondolat sejlik fel, szintén a humor terméke, tehát humoros. Idetartozik pl. *Tischbein* színes rajza: teljesen üres szobát ábrázol, ez csupán a kandallóban lobogó tűztől kapja a megvilágítást. A kandalló előtt egy

mellényt viselő ember áll oly módon, hogy teljes alakos, a lábától kiinduló árnyéka átfogja az egész szobát. „Ez itt olyasvalaki”, kommentálta *Tischbein*, „akinek a világban semmi sem akart sikerülni, és aki semmire sem vitte; ámde most úszik az örömben, hogy mégis ekkora árnyékot vethet”. Ha most azt a komolyságot akarnám kifejezni, amely e tréfa mögött rejlik, akkor azt leginkább az alábbi, *Anwari Soheili* című perzsa költeményből átvett sorokkal tehetném:

*Ha szétfoszlott az, mit a világból birtokoltál,
a fájdalom ne emésszen, mindez semmi csak,
ha a világban magadnak új birtokot nyertél,
örömben meg ne fűrödjél, mindez semmi csak.
Fájdalom és nyereség – a világban elpereg
mind, beissza idő tava, mindez semmi csak.¹¹*

Az pedig, hogy a „humoros” szót általában a „komikus” jelentésében használják manapság a német irodalomban, abból a százalmas igyekezetből ered, hogy a dolgoknak előkelőbb megnevezést adjanak annál, mint ami egyébként megilleti őket, vagyis egy osztállyal felettük álló névvel lássák el őket: így aztán minden vendégfogadó hotelnek akarja nevezetni magát, s éppígy minden pénzváltó meg bankárnak, minden lovas istálló cirkusznak, minden hangverseny zeneakadémiának; a kereskedelmi könyvelőség irodának, a fazekas pedig agyagművésznek¹² – és ennek megfelelően minden paprikajancsi humoristának.

A *humor* szót az angoltól vettük át, hogy vele a nevetségesnek egészen sajátos, sőt, mint ahogy fentebb kimutattuk, a fenségessel rokon fajtáját különíthessük el és jellemezhesük; igen, ezt az angolok vették észre először; ámde nem azért, hogy minden tréfát és minden bohózatot e címkével lássanak el, ahogyan ez most Németországban általánosan, minden ellenállás nélkül megtörténik az irodalmárok és a tudósok körében; a nevetséges és fenséges ama válfajának, szellemi irányzatának és gyermekének igazi fogalma ugyanis túl kifinomult és túl fennkölt lenne a közönség számára, ezért aztán, hogy neki tessenek, azon fáradoznak, hogy mindent ellaposítsanak és közönségessé tegyenek. A nemes „jelenkor” egyáltalában vett jelszava manapság így hangzik: „fennkölt szavak és alantas jelentés”; és ennek megfelelően napjainkban humoristának nevezik azt, akit hajdanában még paprikajancsinak hívtak.

(Fordította: Csejtei Dezső – Juhász Anikó)

¹ Ez a fejezet az első kötet 13. §-ára vonatkozik.

² És ön, uram, szintén szerepel a színlapon?

³ „Bav a hív pásztor, róla szól a Biblia, // míg nyája alszik, csak ő virraszt egymaga.” (Juhász Anikó fordítása.)

⁴ Szenczi Miklós fordításában: „Holnaptól minden titkotat rám bízhatod: hallgatok, mint a sír”. Shakespeare: *Összes drámái*. III. Kötet, Tragédiák. Budapest, 1955, Új Magyar Könyvkiadó, 162-163.p. (III. felv. 1. szín) Nyers, szó szerinti fordításban: Holnap kérdezd, s bennem komoly/sírba szálló emberre találsz.

86

⁵ Az idézet: „Tán az a leghelyesebb, mi gyönyörködtet, de tanít is.” Horatius: *Ars poetica*. In *Horatius összes művei*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1989. (Bede Anna fordítása.)

⁶ „Régi jó lovagkor! Hősid mi csodásak!

Im keresztyén s pogány, vetekedő társak,
Kik még vívtak imént, vad bosszúra gyúltan,
S még sajjgását érzik sok kemény csapásnak:
Homályos erdőben, avaron, mely útlan,
Együtt mennek tova, békén és gyanútlan.”

Ariosto: *Őrjöngő Lóránt*. Budapest, 1893, Franklin társulat, 190.p. (Radó Antal fordítása.)

⁷ „Ha lehet, kérlek, vegyetek be, // mint harmadikat, frigyetekbe.” (Kálnoky László fordítása.)

⁸ „Amire felfigyeltem, úgy vélem az, hogy színházi előadásokon az általános nevetés szinte csak abban az esetben robban ki, ha azt félreértés gerjeszti.” Voltaire: *A tékozló fiú* című drámájának előszava. (Józsa György fordítása.)

⁹ William Shakespeare: Hamlet, dán királyfi. In *Shakespeare összes drámái*. III. kötet, Budapest, 1955, Új Magyar Könyvkiadó, 376.p. (II. felv. 2. szín). (Arany János fordítása.)

¹⁰ William Shakespeare: Hamlet, dán királyfi. Id. kiad., 401-402.p (III. felv. 2. szín). (Arany János fordítása.)

¹¹ (Juhász Anikó fordítása.)

¹² A német szó, *Tonkünstler*, zenészt, zeneművészt is jelent, merthogy a „Ton” a németben egyszerre jelent „agyagot” és „hangot”; meglehet, ez egy tudattalan szójáték Schopenhauer részéről. (A fordítók megjegyzése)

